

Țiganiada, formă inedită de manifestare a spiritului iluminist

Paraschiva BUTNARAȘU (BUCIUMANU)

Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava

paraschivabuciumanu@yahoo.com

Abstract: Ioan Budai-Deleanu was an encyclopaedic man, as the Enlightenment thinkers recommended, and he was preoccupied with the problems of his time, such as national history, the evolution of the Romanian language and the development of literature. This erudite finds his true calling in literary creation and becomes a writer dedicated to Școala Ardeleană, and one of the most important cultural masters at the end of the 18th century and the beginning of the next. His best known literary work is the epic poem *Țiganiada*, subtitled *Poemation eroi-comico-satiric*, an allegory built on numerous levels, in which the author gives an artistic synthesis, in the comic, satiric and parodic registers, the Enlightenment ideas, criticising mentality, and feudal institutions with all their moral defects. Moreover, *Țiganiada* is an impressive demonstration about the poetic virtues of Romanian language, Ioan Budai-Deleanu being the first Romanian poet of European range, the author of a masterpiece which is not very well-known, unfortunately.

Keywords: *epic poem, Enlightenment ideas, allegory, parody, meditation.*

În anul bicentenarului morții lui Ion Budai-Deleanu (cc. 1760–1820)¹, se cuvine să evocăm personalitatea ilustrului cărturar iluminist care a pătruns în memoria culturală colectivă, mai ales prin *Țiganiada*, operă remarcabilă prin care exprimă, într-o formă artistică, noul curent de gândire. Dacă prin lucrările științifice se apropie de ceilalți cărturari ai Școlii Ardelene, cultura solidă și originalitatea îl fac un scriitor neobișnuit, iar creația sa literară îl singularizează. Eruditul și inspiratul scriitor ardelean, singurul autor al unei epopei finalizate până la apariția operei *Levantul* (Mircea Cărtărescu, 1990), se ambiționează să creeze o epopee după modelul clasic al scrierilor homerice, dar iese din granițele eroicului și creează, în registrul parodic, o epopee „eroi-comico-satirică”, *Țiganiada*, subintitulată *Poemation eroi comico-satiric*. Alcătuit în doaosprăzece cântece de Leonachi Dianeu îmbogățit cu multe însămări și luări aminte critice, filosofice, istorice, filologice și gramatice, de către Mitru Perea ș-alții mai mulți în anul 1800.

Destinul *Țiganiadei* a fost unul nefericit, rămânând în manuscris jumătate de secol după moartea autorului. Recuperată de la Lvov (Ucraina) de către Gheorghe Asachi, epopeea este publicată în presa literară puțin răspândită, („Buciumul român”, Iași) între 1875 și 1877, iar în forma definitivă a apărut la București în 1925, dar s-au constatat destul de multe ezitări de transcriere. Edițiile cu adevărat profesionale aveau să le realizeze J. Byck și F. Fugariu. În

¹ Ioan Chindriș și Niculina Iacob susțin că numele autentic al scriitorului este Ioan, afirmația apărând în volumul *Ioan Budai-Deleanu în mărturii antologice*, Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2012, pp. 79-80.

aceste condiții, capodopera iluministă n-a mai putut contribui la dezvoltarea limbii literare, nici n-a mai reușit să-și creeze o rețea de influență și de filiații.

Epopoea cunoaște două versiuni atent șlefuite, prima încheiată în jurul anului 1800, iar a doua, mai echilibrată și mai artistică, finalizată în 1812, cu destul de mult timp înainte de petrecerea din viață a scriitorului. Cele două variante se deosebesc și prin notele de subsol, marea inovație a autorului, care, în prima variantă, au doar valoare explicativă, pe când, în a doua, sunt atribuite unor comentatori fictivi, cititori sau critici prezumtivi, care devin măști ale spiritului său ludic.

Opera, semnată cu anagrama autorului, Leonachi Dianeu, este alcătuită dintr-un Prolog, o Epistolă către Mitru Perea și douăsprezece cânturi. Structura inedită a epopeii este susținută de coexistența mai multor planuri. Planurile istoric (bătălia lui Vlad Țepeș cu turcii) și mitic (înfruntarea „metafizică” a îngerilor cu demonii) corespund dimensiunii eroice a operei, pe când planurile comic-social (călătoriile țiganilor) și gâlceava „interpreților” din subsolul textului (cititorii cu profesii și competențe diferite interpretează voit eronat și comic textul) ilustrează perspectiva ironică a epopeii.

Ipotezele de lectură ale *Țiganiadei* sunt multiple, însă aprecierile critice urmează două direcții mari, una care fixează opera în ansamblul ideologiei iluministe a Școlii Ardelene și cealaltă care privilegiază esteticul, demonstrând că „adevăru” epopeii este mai curând unul literar. Și, dacă despre calitățile literare ale operei s-a scris mult și foarte bine, e important să prezentăm creația și ca pe o sinteză a ideilor iluministe ale epocii. De fapt, mărturisirile și aluziile autorului din *Epistolia închinătoare* vin în sprijinul acestei interpretări: „S-află într-însa și critică, pentru a cărei dreaptă înțelegere te poftesc s-adaugi oarecare luări aminte, căci știu bine că vei înțelege ce-am vrut eu să zic la multe locuri.” [Budai Deleanu, 2008: 9] Spirit lucid și incisiv, Ion Budai-Deleanu creează o operă impresionantă, punându-și cultura clasică și umanistă în slujba emancipării poporului său. *Țiganiada*, ca orice epopee, se dorește un discurs de legitimare identitară, „lectura pluralistă” recomandând atenție inclusiv la implicațiile politice ale operei. E lesne de înțeles că sub chipurile țiganilor se ascund aspirațiile iluministe ale românilor din Ardeal, că în visul țiganilor de a-și întemeia un stat se ascunde, de fapt, dorința românilor transilvăneni de a fi liberi. Chiar în prefața alegoriei, Leonachi Dianeu, alter egoul autorului, îl atenționează pe Mitru Perea (alias Petru Maior) că prin țiganii eliberați de Vlad Țepeș face trimitere la românii din Ardeal, desconsiderați de autoritățile austro-ungare, așezați pe o treaptă socială degradantă („prin țigani să înțeleg ș-altii”). Astfel, epopeea devine o pledoarie, fie și ironică, pentru emanciparea valorilor considerate ne semnificative, ținute în minorat. Dar năzuința țiganilor de a avea o „țărișoară” determină o polemică savuroasă, demnă de luat în seamă, referitoare la opțiunile de guvernare ale unui popor haotic, necivilizat, aproape imposibil de condus. Din disputa iscată între susținătorul monarhiei, Janalău, și adeptul republicii, Slobozan, reiese că ambele sisteme prezintă avantaje și dezavantaje. Dacă monarhia ar putea degenera în despotism, republica ar putea duce la anarhie. Monarhia despotică este aspru criticată, deoarece, sub pretextul dreptului divin, calcă în picioare drepturile popoarelor, legiferând tirania. Cuvântarea lui Slobozan din *Cântecul X* rezezintă cea mai dură critică a monarhiei tirane: „De-ar fi monarhia cât de bună,/ Cu vremea să mută în despotie/ Care apoi pe tirani încunună;/ Acești duc pe norod la șerbie,/ Apasă în țărână ș-ovilesc/ De-a purure neamul omenesc.” În opoziție, „cu dovezi și voroavă iniuțită”, Slobozan pledează pentru republica democrată, considerând „că nu-i domnie mai fericită/ Decât o republică-așezată”, însă autorul nu recomandă această propunere. Apoi, în „parlamentul țiganilor” cuvântează înțeleptul Janalău care susține că niciuna dintre orânduielei nu trebuie exclusă, ci adaptată la firea și nevoile poporului. În plus, se supun investigațiilor critice atât ideea de lege, dorindu-se renunțarea la implicațiile transcendente

ale termenului (legea ca produs divin), potrivit căroră monarhul răspundea pentru faptele sale doar în fața lui Dumnezeu, cât și raportul dintre suveran și supuși, propunându-se ca alegerea conducătorului să se facă de către popor, prin respectarea unor principii obligatorii dinainte stabilite. Erudițianu și Politicos, alături de Mitru Perea sunt cei care explică și aprobă propunerile lui Janalău, iar soborul „procopsiților cărturari” adoptă aceste propuneri, luând din toate orânduile prezentate ceea ce este bun și se pronunță pentru o conducere *demo-aristo-monarhicească*.

Scriere literară elaborată în spiritul veacului, *Țiganiada* reprezintă și o critică violentă la adresa orânduirii feudale, la adresa abuzurilor aristocrației și ale clerului, denunțând injustiția organizării sociale. Bun cunoscător al scrierilor lui François Voltaire, Jean Jaques Rousseau, Charles-Louis de Montesquieu, autorul susține ideea suveranității poporului ca rezultat al contractului social. Ideile privind lupta pentru drepturile omului și egalitatea oamenilor dată de legea firii sunt transmise prin discursul lui Janalău: „Deacă vom lua la socoteală/ Cum că toți oamenii de la fire/ Să nasc într-un chip, prin o tocmeală,/ Nice s-află-între dânșii osăbire/ Vom afla că-asemene dreptate/ Trebuie s-aibă toți în cetate.” De asemenea, necesitatea respectării legilor și prețuirea valorilor morale sunt susținute și în notele din subsolul operii: „Drept aceasta nime să nu stăpânească, fără numai legea; să hotărâm dar legi bune, după care să fim cărmuiți prin alese dintre noi persoane cinstite”. Astfel, Budai-Deleanu ia atitudine împotriva justiției necinstite și a judecătorilor nedreți.

Meditația referitoare la raporturile de putere din spațiul românesc din secolul al XV-lea generează o scriere cu puternice accente antif feudale, scriitorul condamnând aspectul social al exploatării. Boierii, care în viață se bucură de toate avantajele, sunt pedepsiți în epopee cu chinurile veșnice ale vieții de dincolo. Iadul pe care-l descrie Parpangel în *Cântecul al IX-lea* este locul de răzbunare pentru toate nedreptățile îndurate în viața reală: „Tiranii crunți și făr'de-omenire/ Șed legați pe tronuri înfocate,/ Bând sânge fiebinte din potire,/ Iar din mațele lor spintecate/ Fac dracii cărnați și sângereti/ Ș-alte mâncări pentru drăculeți.”

Se observă, pe tot parcursul epopeii, intenția scriitorului de a transmite, pe o scară cât mai largă, cele mai importante idei ale epocii din dorința de a le forma cititorilor spiritul critic, gândirea liberă, detașată de dogmele bisericii. Biserica intolerantă și clerul corupt sunt insistent și aspru criticate de autor, fiind considerate o stavilă în calea progresului omenirii: „Tu înveți pe om ca el să nu vază/ Când vede, să nu știe când știe,/ Iar cându-i de-a crede, să nu crează,/ Zicându-i că mintea-i nebunie,/ Sămțirea-i patimă rușinată,/ Firea-i totdeauna necurată” (*Cântecul XI*). Scriitorul denunță biserica ca putere instituționalizată cu tendințe dominante, fanatismul religios de orice fel, lăcomia și fățărnicia reprezentanților bisericii cu o forță care îi depășește cu mult pe ceilalți reprezentanți ai Școlii Ardelene.

Scriitorul ardelean apelează la ironie și umor pentru a demitiza o societate cu moravuri degradante. Urmând modelul iluminist francez, așa cum remarcă Ioana Em. Petrescu [Petrescu, 1974: 141], însuși Vlad Țepeș, conducătorul patriot, demn, cinstit, viteaz, idealul domnitorului pentru toți românii, devine treptat un antierou din cauza asocierii cu țiganii, oameni incapabili de fapte eroice. Prin căpeteniile țiganilor, autorul înfierează slăbiciunile tuturor oamenilor, lenea, pasivitatea, lașitatea, supunerea oarbă, dezbinarea, vrajba, acestea fiind adevărate capcane în drumul către ideal. De fapt, prin intermediul țiganilor, Budai-Deleanu îi mustră pe toți românii complexați de poziția marginală, de acceptare inferiorității și de incapacitatea de sacrificiu în numele idealului. Poetul explorează diversele conflicte generate de mentalitățile unei colectivități umane incompatibile cu organizarea socială, refractare sacrificiului pentru o cauză îndepărtată. În plus, critica autorului îi vizează și pe colegii săi, corifeii Școlii Ardelene, care, prin toate demersurile lor, nu au reușit să-i emancipeze pe românii aflați la o mare distanță de idealul național.

În ce privește concepțiile filosofice caracteristice timpului, putem considera epopeea o proiecție a destinului poporului român, dar și a condiției omului în general. Drumul țiganilor are valoare simbolică și, de aceea, *Țiganiada* este considerată și o meditație despre condiția omului care aspiră la un ideal, iar „lumea pe dos”, antieroi, situațiile groțeste sau burlești trimit la absurdul existenței umane. Cele mai importante concepții politice, sociale și filosofice vehiculate în vremea respectivă pot fi identificate cu ușurință de cititorul atent care cunoaște și contextul respectiv.

În consecință, dincolo de aparența jovialității, epopeea este una dintre cele mai de seamă dezbateri despre situația politică a românilor, la adăpostul situațiilor care stârnesc râsul, autorul înfierează samavolnicia celor puternici și îndeamnă la acțiune contra monarhiei despotice, împotriva tarelor aristocrației, ale clerului și a nedreptăților sociale. Falsa identitate a autorului, situarea acțiunii în secolul al XV-lea, în Țara Românească, ideile care infuzează textul, multitudinea de episoade complicate, personajele numeroase și complexe ilustrează alegoria, forma aleasă de scriitor pentru a trece de cenzura ideologică și monarhică din Imperiul Habsburgic.

Așadar, Ion Budai-Deleanu sintetizează artistic ideile iluministe și creează, după modelul clasic francez, o operă în care demască și ironizează necruțător toate defectele regimului de exploatare feudală, fixând trăsăturile umane într-o viziune caricaturizantă, demonstrând totodată și virtuțile poetice ale limbii române. Din pricina limbii învechite, *Țiganiada* este una dintre operele valoroase pe care au citit-o foarte puțini oameni, textul fiind accesibil unui public în general cultivat, dispus s-o parcurgă atent de la început până la final. Deși se află în manualele de limba și literatura română, studiarea textului reprezintă un adevărat canon pentru tinerii nefamiliarizați nici cu registrul arhaic, nici cu contextul. Deși spectaculoasă și atipică, epopeea nu a atins un nivel matur de receptare nici în epocă, nici după aceea și, poate din acest motiv, s-au găsit admiratori ai scriitorului care au dat *Țiganiadei* limpezimea vremii noastre, păstrându-i esențialul. *Țiganiada* a fost rescrisă pe limba cititorilor secolului al XXI-lea, pentru ca aceasta să părăsească cercul restrâns al oamenilor instruiți, dornici de parodii inteligente. De aceea, în 2010, scriitorul Traian Ștef transpune epopeea lui Ion Budai-Deleanu în proză și în limbaj contemporan, *Povestirea Țiganiadei*, iar în 2018, Cristian Bădiliță publică *Viziunile lui Parpangel sau Țiganiada*, ușurându-le drumul cititorilor doritori să descopere însemnătatea unei opere complexe care critică slăbiciunile oamenilor incapabil de sacrificiu pentru atingerea unui ideal și care condamnă instituțiile ce nesocotesc valoarea și demnitatea ființei umane.

BIBLIOGRAFIE

- Budai-Deleanu, 2010: Ion Budai-Deleanu, *Țiganiada*, București, Editura Litera, 2010.
- Călinescu, 2003: G. Călinescu, *Ion Budai-Deleanu*, în *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București, Editura Semne, 2003.
- Chiriacescu, 1980: Rodica Chiriacescu (ed.), *Ion Budai-Deleanu interpretat de*, București, Editura Eminescu, București, 1980.
- Dobrescu, 2009: Caius Dobrescu, *I. Budai-Deleanu și proiectul european*, Tîrgu Mureș, Editura Universității „Petru Maior”, 2009.
- Lungu, 1978: Ion Lungu, *Școala ardeleană*, București, Editura Minerva, 1978.
- Manolescu, 2008: Nicolae Manolescu, *Comedia literaturii: Ion Budai Deleanu în Istoria critică a literaturii române*, Pitești, Editura Paralela 45, 2008.
- Petrescu, 1974: Ioana Em. Petrescu, *Ion Budai-Deleanu și eposul comic*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1974.
- Sorohan, 2005: Elvira Sorohan, „Adnotările Țiganiadei”, în „România literară”, nr.27/2005.